

1566 METŲ ANTRASIS LIETUVOS STATUTAS LIETUVOS KONSTITUCIONALIZMO TRADICIJOS KONTEKSTE

Vaidotas A. Vaičaitis

Vilnius

Analizuoti Lietuvos Statutus Lietuvos konstitucionalizmo ir jo istorijos kontekste mus skatina 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulė¹, kuri Lietuvos Statutus įvardija kaip vienus iš Lietuvos teisinių, o kartu ir konstitucinių šaltinių. Nors Konstitucijos preambulė kalba apie Statutus daugiskaita, neišskirdama nė vieno iš jų, būtina konstatuoti, kad būtent 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas yra svarbiausia Statutų redakcija Lietuvos valstybingumo kontekste, nes 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas buvo priimtas jau sudarius 1569 m. Liublino uniją ir iš dalies atspindi pasikeitusią politinę realybę, kur Seimas nebėra savarankiškas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) Seimas, koks buvo pagal 1566 m. Antrąjį Statutą. Todėl būtent šio Statuto analizė Lietuvos konstitucionalizmo kontekste yra pati tinkamiausia. Čia taip pat verta paminėti, kad teisiniame tyrime svarbiausias yra pats Statuto tekstas, o politinė Statuto taikymo tikrovė nėra tokia svarbi kaip istoriniame tyrime.

Šiuolaikinis konstitucionalizmas paprastai atskleidžiamas per tris konstitucines vertybes: teisės viešpatavimą, demokratiją ir žmogaus teises. Kiekviena iš šių vertybių taip pat gali būti skaidoma į siauresnės apimties konstitucinius principus. Pavyzdžiui, teisės viešpatavimas – į konstitucijos viršenybę, valdžios ribojimą (valdžių padalijimą) ir teisingumo principą; demokratija – į tautos suvereniteto, rinkimų ir parlamentarizmo institutus; o žmogaus teisės paprastai klasifikuojamos į asmenines, politines ir ekonomines socialines teises². Todėl šis straipsnis ir bus skirtas šių konstitucinių vertybių ir principų paieškoms 1566 m. Antrojo Lietuvos Statuto tekste³.

¹ Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.

² Plačiau apie konstitucionalizmo sampratą ir elementų klasifikavimą žr. *Vaičaitis V. A.* Paminėtinės konstitucinės vertybės: teisės viešpatavimas, demokratija ir žmogaus teisės // Lietuvos konstitucionalizmo istorija / Red. V. A. Vaičaitis. Vilnius, 2016, p. 30–60.

³ 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas iš Документы. Вялікае княства Літоўскае: электронная энцыклапедыя [interaktyvus. Žiūrėta 2017-02-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.vkl.by/documents>>.

I. TEISĖS VIEŠPATAVIMAS 1566 M. ANTRAJAME LIETUVOS STATUTE

1.1. LIETUVOS STATUTAI *TEISĖS VIRŠENYBĖS* KONTEKSTE

Antrojo Statuto (panašiai kaip LDK valstybinių privilegijų) turinio viešosios teisės normas galėtume skirstyti taip: teisiniai santykiai, susiję su valdovo asmens statusu, su parlamentarizmu, su piliečių teisėmis ir pareigomis valstybei (pavyzdžiui, karo tarnyba) bei su teismų sistema ir teismo procesu. Šis viešosios teisės išskyrimas iš privatinės ypač ryškus Antrojo Statuto struktūroje, kur I–IV skyriaus nuostatos būtent ir skirtos *ius publicum*. Tačiau šiuolaikinės konstitucinės teisės prasme konstitucionalizmo tradicijai svarbu ne tiek pats viešųjų valstybės santykių reguliavimas, kiek valdžių balanso ir padalijimo siekis bei valdžios galių ribojimas asmens (piliečio) teisių naudai ir teisminės valdžios nepriklausomumo garantijos.

Visgi konstitucionalizmas (per teisės viešpatavimo vertybę) yra tradiciškai susijęs, visų pirma, su teisės, kaip hierarchinės teisės aktų sistemos, samprata. Šiame straipsnyje nesilaikoma nuomonės, kad Statutai turėtų būti suprantami kaip hierarchiškai aukščiausias teisės šaltinis XVI–XVIII a. LDK teisinėje sistemoje, t. y. aukštesnis už LDK bendravalstybines privilegijas ar, pavyzdžiui, 1569 m. Lenkijos ir Lietuvos (Liublino) uniją, kaip tarptautinę sutartį, tačiau visgi reikia pripažinti ypatingą Statutų vietą LDK teisės šaltinių hierarchijoje ir istorinėje LDK pilietinėje sąmonėje⁴. Toks jų statusas pasireiškia visų pirma tuo, kad Statutai (analogiškai LDK bendravalstybinėms privilegijoms) buvo steigiamosios galios, t. y. suvereno, aktas. Be to, juose (pradedant nuo 1566 m. Antrojo Statuto) atsispindėjo ne tik valdovo, bet ir luominės pilietinės tautos suvereniteto bei tuometinės visuomeninės sutarties bruožai. Kitaip tariant, 1566 m. Antrajame Lietuvos Statute pirmąkart yra užfiksuota, kad šalia valdovo suvereniteto egzistuoja ir pilietinės tautos, pasireiškusios per Seimo institutą, suverenitetas. Ypatingam Statutų teisiniam statusui LDK teisinėje sąmonėje susiformuoti padėjo ir tai, kad juose buvo kodifikuoti ir susisteminti visi tuometiniai bendros jurisdikcijos teismuose taikomi teisės šaltiniai. Kitaip tariant, tuo metu nebuvo pozityviosios teisės už Statuto ribų.

⁴ Ši Lietuvos Statutų teisinio statuso išskirtinumą LDK teisinėje sistemoje parodo ir tai, kad vadinamajame „Lietuvio katekizme“, rastame pas 1863 m. sukilimo dalyvį, į klausimą, „kas yra lietuvis“, atsakoma: „[T]as, kas tiki laisve ir laikosi Statuto“ (o ne 1791 m. konstitucijos). Cituota iš *Valikonytė I. Antrasis ir Trečiasis Lietuvos Statutai // Orbis Lituaniae*. 2012. Prieiga per internetą: <<http://m.ldkistorija.lt/index.php/istoriniai-faktai/antrasis-ir-treciasis-lietuvos-statutai>>.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad ypatinga Statuto padėtis XVI a. LDK teisinėje sistemoje susidarė ne tik dėl to, kad juo vadovaujantis buvo įvykdytos visos LDK teisinės sistemos kodifikacijos, turinčios visuomeninės sutarties bruožų, bet ir dėl to, kad 1566 m. Antrojo Lietuvos Statuto tekste pirmąkart Lietuvos valstybingumo istorijoje buvo įtvirtinta pilietinės (bajorų) tautos suvereniteto atsiradimo ir jo konkurencijos su tradiciniu valdovo suverenitetu samprata.

1.2. VALDŽIOS GALIŲ RIBOJIMAS IR VALDŽIŲ PADALIJIMO UŽUOMAZGOS LIETUVOS STATUTUOSE

Antras Statute įtvirtintas teisės viešpatavimo, o kartu ir modernaus konstitucionalizmo bruožas galėtų būti *viešosios valdžios ribojimas*. Teisės viešpatavimo idėja skelbia, kad valstybę turi valdyti ne arbitralūs ir subjektyvūs valdovai, o visada teisinga, objektyvi ir nekintanti *teisė*. Valdovas gali savanaudiškai teikti kokias nors privilegijas paskiriems asmenims, o visuotinai galiojanti rašytinė teisė suvienodina visų teises, ir net pats valdovas – suverenas yra priverstas laikytis šios savo paties išleistos teisės. Tiek bet kuri rašytinė teisė, tiek ypač Statutas (kaip ir privilegijos) riboja valdovo teisinę ir politinę diskreciją, nes, norėdamas priimti teisės aktus ar sprendamas bylas, kaip aukščiausiojo teisingumo vykdytojas, valdovas privalėjo ne tik tartis su Seimu, bet ir laikytis Statuto nuostatų. Todėl Statutai (panašiai kaip privilegijos) LDK bajorų ir buvo suvokiami būtent kaip valdovo galias ribojantis pilietinės tautos teisių plėtimo šaltinis, kurį geriausiai atspindi *valdžių padalijimo principas*. Kaip minėta, pirmąkart tai buvo įtvirtinta būtent 1566 m. Antrajame Lietuvos Statute (toliau – ALS).

1566 m. ALS struktūra leidžia aptikti valdžių padalijimo užuomazgų jo I–IV skyriuose, kurie yra susiję būtent su trimis tradicinėmis valdžiomis: I skyrius skirtas valdovui, kaip valstybės vadovui ir aukščiausiai vykdomajai valdžiai, III skyrius – visų pirma Seimo kompetencijai, o IV skyrius – teisminei valdžiai.

Visgi daugiausia dėmesio valdžių padalijimo kontekste čia turėtų būti skiriama *teisminės valdžios nepriklausomumo* garantijų formavimosi procesui, įtvirtintam būtent 1566 m. Antrajame Statute, kuriam pagrindą davė 1564–1565 m. valdovo privilegijos. Čia iš karto būtina pabrėžti, jog kontinentinėje Europoje (taip pat LDK) iki pat XX a. nebuvo teisminės valdžios nepriklausomumo nuo vykdomosios ir įstatymų leidžiamosios valdžios tradicijų, kokios buvo susiformavusios Anglijoje XVI–XVII a. Visgi būtina pabrėžti, kad teisminei valdžiai Antrajame Statute skirtas atskiras skyrius – IV. Nors nei Antrasis, nei vėliau Trečiasis Statutas nesukūrė atskiros profesionalių teisėjų profesijos šiulaikine prasme ir galutinai neatskyrė jų nuo vykdomosios administracinės valdžios, Antrajame

Statute numatyta teisėjo priesaika ir specializuota pirmosios instancijos teismų sistema yra didelis žingsnis teisminės valdžios nepriklausomumo principo link.

Čia svarbu paminėti, kad Statutas jo rengėjų ir visos LDK pilietinės visuomenės daugiausia buvo suprantamas ir kaip „teismo statutas“ (*статут судовый*), t. y. kaip teismui skirta teisė, kuri turi padėti valstybėje garantuoti teisingumą paremtą tvarką (*справедливости всему статуту*). Tai ypač patvirtina 1566 m. ALS IV, „Teisėjų ir teismų“, skyriaus apimtis – jis yra didžiausias iš visų skyrių.

Profesionalių teismų sistemos įsteigimas yra vienas Vakarų teisės tradicijos bruožų. Tačiau šiuolaikiniam teismų nepriklausomumo principui garantuoti būtina ne tik valstybėje įsteigti visiems piliečiams bendrą instancinę teismų sistemą, kur teisingumą vykdytų profesionalūs teisėjai, bet ir užtikrinti teisėjų ir teismų nepriklausomumą, pasireiškiantį: 1) *instituciniu nepriklausomumu* (institucinės ir organizacinės visos teismų sistemos nepriklausomumo garantijos), 2) *procesiniu nepriklausomumu* (procesinės teisėjo nepriklausomumo nuo bylos šalių garantijos) bei 3) *profesiniu nepriklausomumu* (specialios teisėjo statuso garantijos).

Iš esmės LDK teisminė valdžia pagal 1529 m. PLS liko didikų rankose, o apie teisminės valdžios priskyrimą visai LDK pilietinei visuomenei (bajorams) galima kalbėti tik nuo 1566 m. ALS, kuris galutinai įgyvendino jau minėtas 1564 m. Bielsko ir 1565 m. Vilniaus bendravalstybines privilegijas, priėmimo⁵.

Taigi visų pirma nagrinėsime teisminės valdžios *institucinio nepriklausomumo* užuomazgas Statuto nuostatose. Štai 1529 m. Pirmasis Statutas ir jo specialus VI skyrius, „Teisėjų“⁶, neskyrė kokių nors specialių teismų rūšių. Pagal Pirmąjį Statutą teismo funkcijas vykdė išimtinai valdovas, Ponų Taryba ir (valdovui vietoje atstovaujantys) aukščiausio LDK administracijos pareigūnai. 1566 m. Antrojo Statuto pervadintas „Teisėjų ir teismų“ skyrius tapo IV, jį sudarė jau 70 straipsnių, t. y. pagal apimtį jis buvo daug didesnis nei kiti Statuto skyriai. Tačiau didžiausia 1566 m. ALS naujovė šioje srityje buvo ta, kad jis numatė trijų rūšių pirmosios instancijos pavieto teismus: žemės (*суд земский*), pilies (*суд замковый*) ir pakamario (*суд подкоморский*), iš kurių svarbiausia buvo bendrų visai LDK pilietinei tautai pavieto žemės teismų (lot. *iudicium terrestre*) sistema, kurią šiandieniniais terminais galėtume pavadinti visų piliečių pirmosios instancijos (apylinkės) *bendrosios jurisdikcijos teismais* arba pagal anglosaksiškąją tradiciją – *common law courts*.

⁵ 1564 m. Bielsko bendravalstybinė privilegija [interaktyvus. Žiūrėta 2017-02-28]. Prieiga per internetą: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm>. 1565 m. Vilniaus bendravalstybinė privilegija [interaktyvus. Žiūrėta 2017-02-28]. Prieiga per internetą: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm>.

⁶ Pirmojo Lietuvos Statuto tekstas // Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.) / Parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Vilnius, 2001, p. 129–259.

Bendrosios jurisdikcijos (vadinamųjų „žemės“) teismų kompetencija atspindi ALS IV skyriaus 46 ir 47 straipsniuose, kurie šiems teismams suteikia teisę nagrinėti ne tik bajorijos atstovų, bet ir bajorų ir miestiečių ginčus. Be šių bendrosios kompetencijos teismų, kurie ne tik sprendė baudžiamąsias bei civilines bylas, nagrinėjo ginčus dėl bajorų kilmės, bet vykdė ir tam tikras notarines bei juridinių dokumentų registro funkcijas, 1566 m. ALS dar numatė specializuotus *pilies teismus*, kurie daugiausia sprendė baudžiamąsias bylas dėl sunkių nusikaltimų, už kuriuos grėsė mirties bausmė ir kitos griežtos bausmės, bei *pakamario teismus*, kurių kompetencija buvo nustatyti žemės ribas.

Kitas 1566 m. ALS numatytas teismo nepriklausomumo bruožas sietinas su teisėjo *procesiniu nepriklausomumu* nuo bylos šalių ir kitų proceso dalyvių. Šis principas Statute pasireiškė, pavyzdžiui, teisėjo pareigų nesuderinamumu su administracinių pareigų ėjimu, o pasitaikius tokio „dvigubo mandato“ atvejui, tas bajoras turėjo netekti abiejų pareigybių. Be to, čia labai svarbu paminėti ir Statute įtvirtintą romėnų teisės principą *nemo debet esse iudex in propria causa*, t. y. – draudimą būti teisėju savo paties byloje, o kai su teisėju susijęs klausimas teisme iškildavo, šį teisėją turėdavo pakeisti kitas.

Pagaliau, kalbant apie teisėjų *profesinę nepriklausomybę*, būtina paminėti, jog 1566 m. ALS įgyvendinta pavieta pirmosios instancijos teismų sistema sudarė sąlygas regionuose formuotis profesionalių teisininkų korpusui. Didžiausia 1566 m. ALS numatyta bendrosios jurisdikcijos teismų įsteigimo naujovė buvo ta, kad teisė rinkti kandidatus į žemės teismų teisėjus pavieto seimeliuose buvo suteikta patiems bajorams, todėl ir šie teismai minėtoje 1564 m. Bielsko privilegijoje vadinami „išrinktųjų (teisėjų) teismais“ (*суды выбранных*). Pagal 1566 m. ALS IV skyriaus 1 straipsnį, teisėjai turėjo būti renkami vietos bajorų susirinkime – seimelyje, kuriame reikėjo išrinkti keturis kandidatus, iš kurių teisėją paskirdavo valdovas. Tokia žemės teisėjų skyrimo tvarka garantavo tam tikrą šio teismo nepriklausomumą nuo vykdomosios valdžios (ne tik dėl draudimo jiems eiti administracines pareigas), nes, esant būtinybei, kartais išrinkti žemės teisėjai galėjo pradėti eiti pareigas dar iki valdovo paskyrimo, o valdovas vėliau tiesiog patvirtindavo jau faktiškai einantį pareigas teisėją ar kitą žemės teismo pareigūną.

Siekiant garantuoti teisėjų korpuso profesinį nepriklausomumą, kandidatams į teisėjus paprastai yra taikomi tam tikri pilietybės, profesinio išsilavinimo, nepriekaištingos reputacijos ar kiti reikalavimai. Todėl 1566 m. ALS IV skyriaus 1 straipsnis taip pat numatė, kad kandidatu į teisėjus gali būti tik LDK sėslus pilietis, turintis nepriekaištingą reputaciją, t. y. „geras ir sąžiningas (doras)“ (*людей добрыхъ, цнотливыхъ*) ir išmanantis LDK teisę (*ростропныхъ въ правѣ уместныхъ*).

Kitas svarbus teisėjo profesinio nepriklausomumo garantas yra jo pareigų stabilumas ir aiškus atlyginimo nustatymas. 1566 m. ALS IV skyriaus 1 straipsnis numatė, kad bendrosios jurisdikcijos (žemės teismo) teisėjai skiriami į pareigas iki gyvos galvos, todėl jų iš pareigų atleisti negalėjo net valdovas, išskyrus perkėlimą į kitas pareigas, nusikaltimo padarymą ar netinkamą savo pareigų atlikimą. Statutas reikalavo, kad, jei teisėjas piktnaudžiautų savo teisėmis ir nevykdytų savo pareigų, turėtų prarasti teisėjo pareigas. Prie ypatingo teisėjo statuso ir jo teisinio imuniteto nustatymo galime priskirti ir 1566 m. ALS IV skyriaus 41 straipsnio nuostatą, kad žemės ir pilies teismo teisėjus už pačių padarytus teisės pažeidimus galėjo teisti tik pats valdovas.

Nors XVI a. LDK, kaip ir kitose Europos šalyse, dar neegzistavo visuotinė valstybės pareigūnų atlyginimų, mokamų iš valstybės biudžeto, sistema, būtent 1566 m. ALS įtvirtino aiškų teismo pareigūnų atlyginimo mokėjimo šaltinį ir dydį. Štai 1566 m. ALS IV skyriaus 3 straipsnis numatė, jog bendrosios jurisdikcijos teismui už darbą turi atlyginti bylos šalys, t. y. nuo kiekvienos priteistos sumos pralaimėjusi šalis turėjo sumokėti tam tikrą nuošimtį – po lietuvišką grašį nuo priteistos kapos (t. y. šešiasdešimtąją dalį), o šios sumos du trečdaliai atitekdavo teisėjui ir trečdalis – pateisėjui.

Kitas svarbus teisėjo profesinio nepriklausomumo garantas buvo jo garbės ir orumo gynimas, kurį taip pat garantavo 1566 m. Antrasis Statutas. Aišku, čia reikia pažymėti, kad Statute bet kokios valstybinės valdovo skiriamos pareigos buvo siejamos su valdovo asmeniu, todėl tokio pareigūno įžeidimas dažnai buvo suprantamas kaip valdovo didenybės įžeidimas. Štai 1566 m. ALS IV skyriaus 38 straipsnis numatė draudimą į teismą atsinešti šaunamuosius ginklus ir baudą už tokį pažeidimą – 20 lietuviškų grašių, kuriuos kaltoji šalis turėjo sumokėti valdovui. Statutas taip pat numatė šešių savaičių laisvės atėmimo bausmę (aukštutinėje pilyje) už teisėjo įžeidimą ar sužalojimą (ALS IV sk. 40 str.).

Statute numatytas *teisėjų priesaikos* institutas turi būti siejamas ir su teisėjo nepriklausomumo principu. Šiuolaikinėje demokratijoje pareigūnų priesaika paprastai yra reikalaujama prieš pradėdant eiti aukštas valstybines pareigas (įskaitant ir teisėjus). Panašiai jau 1529 m. PLS VI skyriaus 2 straipsnis nustatė teisėjo priesaikos reikalavimą, o vėliau 1566 m. ALS ne tik pakartojo šį reikalavimą, bet ir pateikė priesaikos tekstą.

Apibendrinant šią dalį galima konstatuoti, kad valdžių padalijimo principas 1566 m. Antrajame Statute labiausiai pasireiškė teisminės valdžios statuso su-tvirtinimu (bendrosios kompetencijos ir specializuotų teismų įsteigimo legiti-mavimu) bei teismų nepriklausomumo principo įtvirtinimu garantuojant teisėjų institucinį, procesinį ir profesinį nepriklausomumą. Paradoksalu, tačiau būtent

1566 m. Antrajame Statute (o vėliau – ir 1588 m. Trečiajame Statute⁷) buvo įtvirtinta daugiausia su teisėjų nepriklausomumu susijusių nuostatų, palyginti su bet kuriais kitais vėlesniais Lietuvos konstituciniais aktais – 1791 m. konstitucija, tarpukario konstitucijomis ar 1992 m. Konstitucija.

II. DEMOKRATIJOS VERTYBĖ 1566 M. ANTRAJAME LIETUVOS STATUTE

Minėta, kad šiame straipsnyje demokratijos vertybė bus atskleidžiama per tautos suvereniteto principą, rinkimų institutą ir parlamentarizmo fenomeną.

2.1. TAUTOS SUVERENITETO BRUOŽAI LIETUVOS STATUTUOSE

Statutų tekstuose, panašiai kaip bendravalstybinėse privilegijose, galima atpažinti, kad titulinio valstybės ir teisės suverenu čia įvardijamas valdovas, t. y. Lietuvos didysis kunigaikštis, tačiau jų tekstuose jau slypi ir tam tikri pilietinės (bajoriškosios) tautos suvereniteto bruožai.

LDK bajorų pilietinės tautos, kaip tam tikros alternatyvos valdovo suverenitetui, formavimasis truko visą XVI a., o 1566 m. ALS jau užfiksavo jos atsiradimą, numatęs pavieto seimelių teisę rinkti po du atstovus į visuotinį Seimą.

Kadangi Antrajame Statute įtvirtinta pilietinės (bajoriškosios) tautos samprata siejama su besiformuojančiu *pilietybės institutu*, šį institutą būtina aptarti atskirai. Visų pirma reikia pasakyti, kad 1529 m. PLS vartojamas išimtinai „pavaldinių“ (*подданные*) terminas, tačiau jau 1566 m. ALS I–V skyrių (tai yra viešosios teisės Statuto skyrių) pirmuose straipsniuose atsiranda būtent LDK *piliečio* (*обыватель*) terminas. Čia pilietis yra ne tik tas, kuris naudojasi tam tikromis teisėmis, bet ir tas, kuris turi garbę atlikti valstybei karo prievolę. *Piliečio* sąvoka į LDK teisinę sistemą atėjo iš lenkų teisinės politinės tradicijos, visų pirma iš 1564 m. (Bielsko) ir 1565 m. (Vilniaus) bendravalstybinių privilegijų. Beje, 1569 m. Liublino unija taip pat pasirašyta LDK ponų ir kitų „LDK piliečių“ vardu. Bielsko privilegijoje *piliečiais*, visų pirma, vadinami Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gimę ponai ir bajorai, todėl galima teigti, jog visuotinį LDK bajorų pilietybės (o kartu ir pilietinės tautos) institutą galutinai įteisino būtent 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas, numatęs ne tik bendrus bajorų ir ponų teismus (sudarytus daugiausia iš naujųjų piliečių – bajorų, o ne tik ponų), bet ir Statuto lygmeniu įteisinęs bajorų atstovybę Seime iš pavietuose renkamų deputatų. Daugiausia straipsnių, kuriuose yra

⁷ 1588 m. Trečiojo Lietuvos Statuto tekstas [interaktyvus. Žiūrėta 2017-02-28]. Prieiga per internetą: <<http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>>.

minimas LDK piliečio terminas, yra būtent III skyriuje (kuris skirtas ir Seimo institucijai), garantuojančiame valstybės (luominių) piliečių teisę dalyvauti tautos atstovybėje Seime, įpareigojant įvairias valstybės tarnybas bei pareigas suteikti tik LDK piliečiams ir numatant draudimą valdovui nustatyti naujus mokesčius LDK „piliečiams“ be Seimo pritarimo.

Apibendrinant galima būtų pasakyti, kad būtent 1566 m. Antrasis Statutas užfiksavo XVI a. antroje pusėje susiformavusią LDK bajoriškosios luominės pilietinės tautos, kuri pradėjo konkuruoti su valdovu dėl suvereniteto valstybėje galių, sampratą. Be to, ir pats Seimas, kaip pilietinės tautos atstovybė, LDK teisinėje bei politinėje sampratoje turėjo suvereno bruožų. Reikia pripažinti, kad tai luominė LDK tautos ir jos piliečio samprata, tačiau ji atitiko tuometinę tautos, kaip išsilavinusios ir pilietškai atsakingos visuomenės dalies, idėją, todėl šia prasme gali būti siejama su antikinio *demoso* tradicija.

2.2. PARLAMENTARIZMAS LIETUVOS STATUTUOSE

Visų pirma reikia pasakyti, kad čia nebus atskirai analizuojami *rinkimai*, kaip savarankiškas demokratijos institutas, nors LDK piliečiai pagal Antrąjį Statutą įgavo teisę rinkti ne tik Seimą, bet ir žemės teismo teisėjus. Rinkimų institutas čia bus, visų pirma, siejamas su Seimo rinkimais ir atskleidžiamas kaip vienas LDK parlamentarizmo bruožų.

Šiame straipsnyje LDK parlamentarizmą analizuosime pasitelkę šiuos elementus: 1) tautos atstovavimą, 2) ypatingą parlamento vietą valstybės valdžios struktūroje ir ypatingą parlamentaro statusą, 3) įstatymų leidybą (legislaciją) ir viešą jų svarstymą, 4) vykdomosios valdžios kontrolę.

1. *Tautos atstovavimo principas Lietuvos Statutuose*. Visos LDK pilietinės tautos atstovavimas ar reprezentacija yra vienas svarbiausių parlamentarizmo bruožų, užfiksuotų 1566 m. Antrajame Statute. Jau pažymėta, kad būtent 1565 m. Vilniaus privilegiją ir 1566 m. Antrąjį Statutą reikėtų laikyti persilaužimo momentu, užfiksavusiu perėjimo iš aristokratinės (poniškosios) į bajoriškąją atstovaujamąją (reprezentacinę) demokratiją faktą. Seimo, kaip tautos atstovybės, visuotinumas, o kartu ir atstovavimo teritorinis pobūdis atsispindėjo 1566 m. Antrojo Statuto III skyriaus 5 straipsnyje, kuris suteikė visiems LDK piliečiams ne tik teisę, bet ir pareigą į Seimo deputatų rinkimus pavieto bajorų susirinkime, t. y. buvo nustatyta teisė seimeliuose (*соймуку*) rinkti po du asmenis iš kiekvieno administracinio vieneto. Minėtas 1566 m. ALS III skyriaus 5 straipsnis numatė, kad po du deputatus į visuotinį Seimą bajorai renka vaivadijos vietinio teismo teritorijoje (*отъ каждого цуды земского*), kuri vaidino ir tam tikros „rinkimų apygardos“

vaidmenį. Taigi, Antrojo Statuto *Seimas* – tai jau visos tuometinės LDK pilietinės tautos atstovybė, siekianti atspindėti ne tik visoje LDK teritorijoje gyvenančių piliečių interesus, bet ir jos *teritorinius regioninius* skirtumus, nes po vienodą skaičių deputatų buvo renkama iš kiekvieno administracinio teritorinio vieneto – vaivadijos, kad ir koks būtų joje gyvenančių piliečių rinkėjų skaičius.

Be to, rinkimų į Seimą *demokratinį pobūdį* Antrajame Statute atspindi tai, kad LDK deputatai buvo *vienbalsiai* renkami visų vietos administraciniame vienete gyvenančių LDK piliečių, nors kai kurių bajorų piliečių neatvykimas į seimelio rinkimus nebuvo kliūtis išrinkti deputatą, nes joks rinkėjų kvorumas Statute nebuvo numatytas.

2. Kitu Statute išryškėjančiu lietuviško parlamentarizmo bruožu galima laikyti *Seimo*, kaip tautos atstovybės, *ypatingą statusą ir vietą valstybės politinėje ir teisinėje struktūroje*. 1529 m. Pirmojo Statuto tekste Seimas, kaip institucija, minimas tik šešiuose straipsniuose. Čia Seimas suprantamas tik kaip veikiantis Ponų Tarybos, tikrojo įstatymų leidėjo ir aukščiausiosios teisminės instancijos, prieglobstyje, t. y. „su mūsų ponais tarėjais“ ar „mūsų ponų tarėjų akivaizdoje visuotiniame seime“⁸. 1566 m. Antrajame Statute LDK visuotino Seimo padėtis iš esmės pasikeitė, nes jis kai kuriais klausimais įgavo sprendžiamąjį balsą. Todėl nenuostabu, kad čia Seimo kompetencija jau minima kiekvieno iš pirmųjų keturių skyrių (I, II, III ir IV) pirmuosiuose straipsniuose, o esminis skirtumas čia tas, jog Seimas įgauna sprendžiamąjį balsą legislacijoje bei skelbiant karo padėtį ir renkant su tuo susijusius mokesčius, o III skyriuje jau atsiranda specialūs Seimui ir seimeliams sušaukti skirti 5 ir 6 straipsniai. Todėl galima konstatuoti, kad Seimas, kaip luominės pilietinės tautos atstovybė, Antrajame Statute atskleidžia kaip viena svarbiausių valstybės institucijų šalia valdovo ir Ponų Tarybos (Senato). Tiesa, 1566 m. Statuto Seimas nėra visiškai savarankiška institucija griežto valdžių padalijimo prasme (nes jo nariai *ex officio* yra valdovas, valstybės ministrai, be to, jis atlieka ir teismines funkcijas), tačiau jis visiškai atitinka XVI–XVIII a. parlamento (kaip visų luomų, t. y. bajorijos, aristokratijos ir monarcho visuotino susirinkimo) sampratą. Maža to, tokia tautos atstovybė XVI a. Europoje (neskaitant Lenkijos, iš kurios ji buvo perimta LDK teisinės sistemos) buvo išskirtinis fenomenas, nes kiek mažesne apimtimi egzistavo tik Anglijoje.

3. Statute *įvardytos LDK Seimo įstatymų leidybos funkcijos*. 1529 m. PLS numatė, kad valdovas negalės priimti jokių naujų privilegijų ar kitų viešo pobūdžio normų be atskirai veikiančios Ponų Tarybos sutikimo, o 1566 m. ALS nurodė, kad būtent visuotiniam Seimui suteikiamos pagrindinės įstatymų leidžiamosios

⁸ 1529 m. PLS I sk. 25 str., VI sk. Įvadas, 1 str., 5 str., 25 str., VIII sk. 3 str.

funkcijos. Taigi, Antrasis Statutas užfiksavo pagrindinę taisyklę, kad su Statuto reguliavimo sritimis susijusias legislatyvinės funkcijas valstybėje galima vykdyti tik su visos pilietinės tautos sutikimu, išreikštu per seimeliuose išrinktus deputatus.

4. Nors Statutas *expressis verbis* neįvardijo konkrečių *parlamentinės* (vykdomosios valdžios) *kontrolės funkcijų*, kaip minėta, jo nuostatas, kad monarchas be Seimo sutikimo negalėjo įvesti naujų mokesčių, skelbti karo, dalyvauti įstatymų leidyboje, skirti aukščiausiųjų pareigūnų ir vykdyti savo, kaip aukščiausiojo teismo pareigūno, funkcijų, – plačiąja prasme galime laikyti parlamentinės kontrolės nuostatomis.

Taigi, apibendrinant Statutų parlamentarizmo analizę, galima konstatuoti, kad 1566 m. Antrajame Statute užfiksuotas LDK parlamentarizmas, pasireiškęs teritoriniu luominės pilietinės tautos atstovavimu, ir Seimo įstatymų leidžiamąja funkcija, yra svarbiausias 1566 m. ALS demokratijos ir konstitucionalizmo bruožas.

III. ŽMOGAUS TEISĖS 1566 M. ANTRAJAME LIETUVOS STATUTE

Žmogaus teisių apsauga yra vienas svarbiausių modernaus konstitucionalizmo bruožų. Šiuolaikinės žmogaus teisių idėjos šaknis galima aptikti antikinėje stoikų filosofijoje. Vėliau šios teisės buvo perinterpretuotos Viduramžių krikščioniškosios, o dar vėliau – Naujųjų amžių humanistinės filosofijos. Pastarosios filosofijos kultūriniame kontekste kaip tik ir buvo parengti LDK Statutai. Kartu pabrėžtina, kad Lietuvos Statutuose žmogaus teisių užuomazgų ieškoma XVI a. LDK „bajoriškosios luominės pilietinės tautos“, o ne šiuolaikinės visuotinės tautos sampratos kontekste. Būtent minėtą luominį statusą turintis asmuo tuometinėje Lietuvos valstybėje galėjo naudotis visomis Statute įtvirtintomis teisėmis ir laisvėmis. Tačiau pradedant Statute ieškoti konkrečių žmogaus teisių sampratos ir klasifikacijos grupių, bus atkreiptas dėmesys į bendresnę žmogaus bei *piliečio*, kaip pagrindinio žmogaus teisių subjekto, sampratą Statutuose.

Nors Statute teigiama, kad jis skiriamas „visiems luomams“ (*всѣхъ станов*), jame numatytų teisių visuma visų pirma buvo skirta LDK vyriškosios giminės krikščionių tikėjimo bajorams ir neapėmė miesto gyventojų ir valstiečių, žydų ir totorių, o pilietinių politinių ir kai kurių ekonominių bei šeimos teisių srityje – moterų. Tai nereiškia, jog pastarieji subjektai pagal Statutą visai neturėjo teisių, tačiau asmens neliečiamumo statusu, nuosavybės bei politinėmis teisėmis visiškai naudotis galėjo tik LDK sėslūs bajorai vyrai krikščionys.

3.1. ASMENINĖS TEISĖS LIETUVOS STATUTUOSE

Kaip minėta, populiariausia žmogaus teisių tipologija yra jų klasifikacija pagal turinį, kai žmogaus teisės skirstomos į asmenines, politines pilietines ir ekonomines, socialines, kultūrines. Šios studijos kontekste *asmeninėms teisėms* galima būtų priskirti asmens orumo ir neliečiamybės statusą, nekaltumo prezumpciją, asmeninės atsakomybės principą bei asmenų lygybę prieš įstatymą. Tačiau ši skyrelį norėčiau pradėti paminėdamas Statuto II skyriuje numatytą LDK piliečio pareigą atlikti valstybei ir valdovui karo prievolę. Nors ši pareiga istoriškai kyla iš leno teisės, XVI a. bajorų ji buvo suprantama ne tik kaip prievolė, bet ir kaip teisė bei garbė.

Kalbant apie LDK piliečių asmenines teises, visų pirma reikia pripažinti, kad jų apsauga buvo pradėta įtvirtinti 1387 m. ir 1413 m. Jogailos bendravalstybinėmis privilegijomis. Štai 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje, kuri buvo pakartota 1447 m. Kazimiero privilegijoje, jau užfiksuota anglosaksų tradicijoje gyvavusi vadinamoji *habeas corpus* garantija bajorams, t. y. draudimas juos „suminti be (viešo) teismo sprendimo“, bei įtvirtintas asmeninės atsakomybės principas. Taip pat ir 1566 m. ALS III skyriaus 7 straipsnyje buvo teigiama, jog bajoras negali būti įkalinamas ir apkaltintas be atitinkamo teismo, o 11 straipsnyje sakoma, kad „už akių“ negali būti atimtos ir pareigos.

Beje, nekaltumo prezumpcija ir asmens neliečiamybės principas yra susiję ir su dar romėnų teisėje žinomu *audiatur altera pars* principu, kuris taip pat buvo įtvirtintas visose trijose Statuto redakcijose, teigiant, jog laisvės atėmimo ar bet kokia kita bausmė bausti galima tik po viešo teismo proceso, ieškovui stojus akistaton su atsakovu, kuriame garantuojama kaltinamojo teisė gintis (*коли повод и омног оучувсте делу*). Tiesa, asmens neliečiamumo principas, nors ir mažesniu mastu, galioja ne tik visateisių valstybės piliečių, bet ir bet kurio laisvo žmogaus atžvilgiu, nes, pavyzdžiui, ALS XII skyriaus 7 straipsnis numato draudimą paimti į amžiną nelaisvę (vergystę) bet kurį laisvą žmogų.

Prie asmeninių piliečio teisių galima būtų priskirti ir visuose Statutuose numatytą *judėjimo laisvę* (perimtą iš minėtos 1447 m. Kazimiero bendravalstybinės privilegijos⁹), t. y. teisę laisvai išvykti iš šalies „geresnės laimės ieškoti“ ir kitais tikslais („išskyrus mūsų priešų šalį“) su sąlyga, kad išvykęs dvarininkas iš dvaro garantuos valdovui karo tarnybos atlikimą. Ne mažiau svarbi asmens orumo garantija yra santuokos sudarymo laisvė, kuri reiškė, jog nei valdovas, nei ponai

⁹ Lietuvos teisės istorijos chrestomatija / Sudarytojai R. Gelumauskienė ir G. Šapoka. Vilnius, 2012, p. 37–39.

bajoraičių, „kaip laisvų žmonių“, negali prievarta su kuo nors sutuokti, o jos pačios gali tekėti „už to, kurio nori pačios“.

Dar vienas Statute randamas teisės principas, kuris galėtų būti priskiriamas prie piliečio asmeninių teisių, yra teisė teisme turėti savo įgaliotą atstovą, kurio institutas kaip tik ir buvo galutinai įteisintas 1566 m. ALS IV skyriuje „Apie teisėjus ir teismus“, kuriame teismas buvo įpareigotas suteikti nemokamą „valstybės garantuojamą atstovavimą“ (*прокуратор з уряду*, lot. *procurator ex officio*) našlėms ir našlaičiams bei kitiems negalintiems prokuratoriaus pasisamdyti bajorams – kaltinamiesiems.

3.2. POLITINĖS TEISĖS STATUTE

Statute įtvirtintos politinės teisės buvo valstybės piliečio teisė dalyvauti savo valstybės valdyje, visų pirma rinkimuose į Seimą, ir teisė gauti įvairias valstybės pareigas. Įdomu, kad 1566 m. Antrajame Statute (kaip ir kitų redakcijų Statutuose) paminėtos ne visos LDK pareigybės (čia nėra išvardytos dvasinio luomo LDK pareigybės bei dvaro ir pavieta lygmens pareigybės), nes, skiriant į daugelį jų, buvo laikomasi tam tikros paprotinės tvarkos ir valdovo diskrecijos. Pavyzdžiui, Statute (beje, kaip ir valstybinėse privilegijose) nėra nurodyta nei kaip skiriami vaivados ar kaštelionai, nei kaip sudaroma Ponų Taryba ir kokios LDK pareigybės ją sudaro. Minėta, kad visuose trijuose Statutuose buvo numatyta bendra taisyklė į LDK pareigybes skirti tik vietinius LDK bajorus. Statute LDK piliečiams taip pat numatyta teisė gauti teisėjo bei kai kurias teismo ir administracinių pareigūnų pareigas.

Tačiau svarbiausia šio darbo kontekste yra LDK piliečio teisė (ir pareiga) dalyvauti savo šalies valdyje naudojantis pasyvia ir aktyvia Seimo rinkimų teise. Pirmąkart ši teisė buvo numatyta 1566 m. ALS III skyriaus 5 straipsnyje, o vėliau pakartota 1588 m. TLS III skyriaus 6 straipsnyje. Pagal Statutą bajorai vietos administraciniuose vienetuose rinko į Seimą po du deputatus. Iš to suprantame, kad Statutas nesukūrė atskirų „rinkimų apygardų“, nes šios tiesiog sutapo su tuometiniu LDK administraciniu suskirstymu į pavietus ir vaivadijas. Kad ir kaip būtų, Antrasis Statutas kiekvienam LDK piliečiui numatė tiek aktyviąją rinkimų teisę (teisė rinkti deputatus į Seimą), tiek pasyviąją rinkimų teisę (teisė būti išrinktam), nenumatydamas jokių specialių turto ar kitokių cenzų. Čia visgi svarbu pažymėti, kad, nors rinkimus šaukti valdovas formaliai privalėjo nuolatinei, kadangi Statutas nenumatė jokio aiškaus jų šaukimo periodiškumo, jis kartais piktnaudžiaudavo šia savo pareiga ir rinkimų neorganizuodavo bei Seimo nesusaukdavo.

3.3. EKONOMINĖS TEISĖS STATUTE

Visų pirma reikia pasakyti, jog socialinių ir kultūrinių teisių įtraukimas į žmogaus teisių katalogą yra jau XX a. fenomenas, todėl čia geriausiai atveju bus galima paminėti tik piliečio *ekonomines teises* Lietuvos Statutuose, kurios pirmiausia pasireiškė kaip *turtinės teisės*. 1529 m. PLS buvo numatyta bajorų teisė laisvai disponuoti tik 1/3 savo nekilnojamojo turto nuosavybės (I sk., 15 str.), o 1566 m. ALS III skyriaus 33 straipsnis panaikino šį apribojimą ir garantavo bajorams teisę savo nuožiuara pirkti, parduoti, įkeisti, dovanoti savo turtą ir kitaip savarankiškai juo, visų pirma žeme ir kitu nekilnojamuoju turtu, disponuoti.

Čia įdomu paminėti ir žemės įsigijimo (o kartu ir pareigybių gavimo) užsieniečiams Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje klausimą. Jau 1529 m. PLS III skyriaus 3 straipsnis numatė draudimą užsieniečiams (įskaitant ir lenkus) įsigyti ir valdyti žemę LDK teritorijoje, išskyrus tuos asmenis, kurie šios žemės galėjo gauti už nuopelnus Lietuvos valstybei, t. y. jos galėjo turėti tik asmenys, turintys LDK piliečio statusą ir atliekantys čia karinę tarnybą. Šį draudimą pakartojo ir ALS bei vėlesnis TLS.

IŠVADOS

Apibendrinant būtų galima konstatuoti, kad šis straipsnis atskleidė, jog Lietuvos konstitucinės teisės šaltiniams galima priskirti 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje minimus Lietuvos Statutus, iš kurių svarbiausias yra 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas. Šis Statutas, vartojant Haraldo J. Bermano terminus, žymi tam tikrą esminį visuomeninį teisinį ir politinį lūžį LDK visuomenėje, nes būtent šis teisės aktas išplėtė LDK pilietinės tautos sampratą, apribojo valdovo diskreciją, padėjo lietuviško parlamentarizmo pagrindus ir įteisino LDK institucinę teismų sistemą. 1566 m. Antrajame Statute įtvirtinta lietuviško parlamentarizmo ir konstitucionalizmo tradicija visa apimtimi galiojo tik keletą metų, t. y. iki 1569 m. Liublino sutarties, kuri, nors visai nepanaikino, tačiau labai apribojo LDK valstybingumo bruožus. Nepaisant to, būtent Antrasis Statutas dėl savo čia analizuoto turinio yra svarbiausias Lietuvos konstitucionalizmo tradicijai iš visų trijų jo redakcijų. Todėl, rekonstruojant Lietuvos istorinę konstituciją, į jos Renesanso (XVI a.) epochą būtų galima įtraukti būtent 1566 m. Antrąjį Lietuvos Statutą, pavaizduojant šią nuolat besivystančią istorinę konstituciją taip: 1387 (Viduramžiai) – 1566 (Renesansas) – 1791 (Apšvieta) – 1918 (Modernizmas) – 1992 (Postmodernizmas).

THE 1566 LITHUANIAN STATUTE WITHIN THE CONTEXT OF THE LITHUANIAN CONSTITUTIONALISM TRADITION

Vaidotas A. Vaičaitis

Summary

One of the purposes of this article is to show that the 16th century Lithuanian Statutes (1529, 1566 and 1588), as the first biggest codifications of Lithuanian legal system, might be treated not only from the perspective of Lithuanian legal history, but also from the Lithuanian constitutional law's point of view. The author here argues that the 1566 edition of the Statute or the so-called "Second Lithuanian Statute" (1566) is the most important edition for the Lithuanian constitutional tradition, because the first edition (1529) was not as much developed, and the last one or the "Third Lithuanian Statute" (1588) was adopted already after Lithuania's Union with Poland in 1569 and reflected some new political reality.

The author here analyzes (in the text of the 1566 Lithuanian Statute) all three elements of modern constitutionalism: the rule of law (consisting of the supremacy clause and the separation of powers), democracy (consisting of the sovereignty of people, the institute of elections and parliamentarism) and human rights (including personal, civil and political rights). Regarding the *rule of law* – it is argued that the Lithuanian Statutes of the 16th century are legal acts of constitutional status and they include a certain degree of the separation of powers, especially by providing a high degree of judicial independence. *Democracy*, first of all, is represented here by the concept of a republic (*Речь посполитая*) as the commonwealth of the whole civic society with a commonly elected parliament. The democratic principle is here reflected in the idea of a civic nation (although including only nobility), which starts to compete with the sovereignty of a monarch; second – democracy is revealed through the right of a civil nation to be represented in the parliament (Seimas), and finally – democracy is presented in the Statute through the foundation of the traditional elements of parliamentarism: the special status of parliament and its members, legislation powers of parliament and, to some degree of scrutiny, of executive power. The human rights concept, in the text of the Statute, is developed not as much as democracy, but it is also significant, because it includes such modern human rights as *habeas corpus*, the right to counsel, electoral rights and others.

The article ends with some conclusions that the 1566 Second Lithuanian Statute should be included into sequence of the so-called *Lithuanian historic constitution*, consisting of 1385 (Middle Ages), 1566 (Renaissance), 1791 (Enlightenment), 1918 (Modernity), 1992 (Postmodernism).